

**Чернігів початку ХХ ст. очима київського журналіста А. І. Савенка
(подорожні нотатки)**

На підставі інтерпретації подорожніх нотаток київського журналіста А. І. Савенка зроблена спроба з'ясувати можливості Чернігова в організації дозвілля як складової культурного побуту міста та простежити у цьому процесі роль владних структур початку ХХ ст.

Ключові слова: організація дозвілля, культові споруди, садово-паркові об'єкти, музейні колекції.

Л. М. Шарая

**Чернигов начала ХХ в. глазами киевского
журналиста А. И. Савенко
(путевые заметки)**

На основании интерпретации путевых заметок киевского журналиста А. И. Савенко сделана попытка выяснить возможности Чернигова в организации досуга как составляющей культурного быта города и проследить в этом процессе роль структур власти начала ХХ в.

Ключевые слова: организация досуга, культовые сооружения, садово-парковые объекты, музейные коллекции.

Lubov M. Shara

**Chernihiv of the beginning of the 20-th century from the point of view A. I. Savenko, the
journalist from Kyiv
(Travel notes)**

Based on the interpretation of travel notes the journalist from Kyiv A. I. Savenko tries to clarify the possibilities of Chernihiv in organization of leisure time as a component of cultural life to search the role of native authorities of the beginning of the 20-th century.

Key words: leisure time, religious buildings, garden-park objects, museum collections.

У сучасній історичній науці активізувався інтерес до вивчення різнопланових аспектів розвитку українських міст кінця ХІХ – початку ХХ ст. Фахівці, спираючись на вже відомі, але часом по-новому трактовані, джерела або залучаючи раніше незнані артефакти, значно поглибили й розширили спектр міської проблематики та її просторову географію. Поруч із традиційними студіями, приуроченими суспільно-політичним, соціально-економічним та культурно-духовним процесам у містах, все частіше з'являються публікації з історії повсякдення. “Об'єктом їхнього пізнання, – за визначенням О. Удода, – є сама людина у її взаєминах з оточуючим світом природи і соціуму” [6].

Важливим компонентом міського повсякдення на зламі ХІХ – ХХ ст. був культурний побут: організація дозвілля та його форми, місце і роль у житті городян таких культурних феноменів як-от література, музика, живопис, естетичне осмислення міського середовища і т.п. Глибина дослідження означених складових, об'єктивність і цілісність зроблених висновків можлива за умов використання комплексу класичних методів і джерел та “нестандартних”, – за визначенням О. Коляструп, – наративних его-документів (щоденників, листів, спогадів, нотаток для пам'яті тощо), які сприяють не стільки простому відтворенню фактів минулого, скільки відображають відчуття реалій, сприяють розумінню атмосфери подій” [2, с. 145].

Прикладом такого виду джерел є подорожні нотатки “Столица Северской земли. Из поездки в Чернигов”, що належать перу київського журналіста, постійного співробітника газети “Киевлянин” Анатолію Івановичу Савенку. Він здавна мріяв відвідати Чернігів, оскільки для нього, “любителя родной старины, бывшая столица земли северян – Чернигов, с его многочисленными памятниками былых времен, всегда представлял большой интерес...” [4, с. 3]. Утім, автор зміг реалізувати своє бажання лише завдяки професійній потребі. Наприкінці березня 1903 р. албанські башибузуки організували замах на російського консула у Косовській Митровиці, уродженця Чернігова, Григорія Степановича Щербину. Він був смертельно поранений, невдовзі – помер. У квітні тіло консула доправили до Чернігова, де відбулося поховання [7]. Відтак

А. І. Савенко, маючи на меті підготувати відповідну публікацію для газети, приплив пароплавом по Десні до губернського міста. “Не знаю, як скоро удалось бы мне побывать в Чернигове, если бы на сцену не выступили, так сказать, служебныя обязанности: геройская смерть Г. С. Щербини в далекой чужой стране и погребение его на родине заставило меня без всяких откладываний совершить недалекий путь в Чернигов и обратно” [4, с. 4].

Повернувшись до Києва, А. І. Савенко опублікував не лише матеріали про Г. С. Щербину. Як професіонал своєї справи, він зафіксував у пам’яті деталі подорожі, здійсненої водним шляхом по Десні, та загальні враження від побаченого у Чернігові. Його нотатки були оприлюднені у вигляді нарисів на сторінках “Киевлянина” (1903 р., № 105 – 107), невдовзі скопійовані й перевидані у форматі брошури, надрукованої у типографії “Т-ва И. Н. Кушнерев и К^о”. Важливо, що на звороті титульної сторінки вказано час дозволу цензури на публікацію – 21 квітня 1903 р. Це дає можливість зорієнтуватися стосовно року видання, оскільки він відсутній у вихідних даних оформлення брошури.

Для написання даної розвідки нами використано перевидання брошури, здійснене Чернігівською державною обласною універсальною науковою бібліотекою ім. В. Г. Короленка у 2007 р. Текст із нотаток цитується сучасною російською мовою зі збереженням стилістичних особливостей автора.

У нотатках А. І. Савенка можна умовно виокремити три композиційні блоки: опис деснянських краєвидів по ходу руху пароплава, короткий екскурс в історію Чернігова та загальна характеристика міста початку ХХ ст. Для нас цікавою є третя складова еґо-джерела, що містить інформацію про зовнішній благоустрій Чернігова, його соціально-економічний розвиток і культурно-духовний потенціал. Інтерпретація останньої частини дозволяє нам з’ясувати можливості, які були у губернському центрі для організації дозвілля як складової культурного побуту жителів і гостей міста та простежити у цьому процесі роль самоврядних і адміністративних інституцій влади. Реалізуючи поставлену мету, спробуємо знайти відповіді на такі питання: по-перше, чим можна було зацікавити людину у вільний час, по-друге, чи сповна використовували представники самоврядних інституцій влади потенціал культурного простору міста і, по-третє, який візуальний образ Чернігова закарбувався у нотатках через призму побаченого автором.

Проте, насамперед, варто сказати кілька слів про А. І. Савенка. Такий відступ є абсолютно вмотивованим, оскільки на нотатки значною мірою екстраполювалися рівень інтелектуального розвитку автора, його морально-етичні принципи, особистісне світосприйняття, політичні погляди.

Анатолій Іванович Савенко народився у грудні 1874 р. у Переяславі Полтавської губернії, у родині старшого урядника Малоросійського кінно-козачого II Полтавського полку Івана Степановича та його дружини Анисії Іванівни. Освіту здобував у двохкласному Переяславському училищі, Лубенській гімназії, на юридичному факультеті Імператорського університету Св. Володимира у Києві.

Завершивши навчання, А. І. Савенко працював адвокатом у Київському окружному суді; отримав чин колезького секретаря. Утім, ще зі студентських років пріоритетною для нього стала журналістика. Навчаючись на останньому курсі університету, з 1899 р., він почав працювати постійним співробітником газети “Киевлянин”, друкувався в “Киевском слове”, “Подольнине”, “Свете”, “Московских ведомостях”, іншій періодиці.

У роки революції 1905 – 1907 А. І. Савенко долучився до політичної боротьби, заснувавши у Києві Партію правового порядку, члени якої ратували за еволюційні зміни у Росії, “єдиній і неподільній”, монархічній за формою правління. 1908 р. А. І. Савенко став співорганізатором Київського клубу російських націоналістів (ККРН), з 1912 р. – його очільником; працював над налагодженням тісних контактів із Всеросійським національним союзом, був членом Головної ради союзу. Публічна діяльність А. І. Савенка, його ораторські здібності, кипуча енергія громадського діяча торували дорогу до Київської міської думи у якості гласного (1910 – 1912), а потім до IV Державної Думи від Київської губернії (1913 – 1917), де він став одним із лідерів фракції російських націоналістів [3].

Після повалення монархії, за часів Тимчасового уряду, А. І. Савенко обіймав посаду головного уповноваженого з водних і суміжних перевезень у районі Дніпра, Дністра, Буга і Чорного моря. Водночас не полишав і партійні справи. У жовтні 1917 р. ККРН був перейменований у Клуб прогресивних російських націоналістів, його головою обрали А. І. Савенка.

У результаті більшовицького перевороту А. І. Савенко приєднався до білогвардійського руху; протягом серпня – листопада 1919 р. виконував обов'язки начальника Київського бюро відділу пропаганди Денікінської армії. Разом із денікінцями, які відступили з Києва, А. І. Савенко опинився в Одесі, потім – Туреччині, але, як більшість емігрантів, не поїхав на Захід. Під ім'ям Артема Івановича Степуренка повернувся до Керчі, де з осені 1920 р. і до смерті в 1922 р. служив спочатку двірником, згодом – юрисконсультом Рибтреста [1].

Навіть, побіжно поглянувши на хроніку життя А. І. Савенка, можемо переконатися, що він пройшов складний шлях. Власне, шлях – типовий для частини дореволюційної політично активної інтелігенції, на долю котрої випали війни та революції. Суспільно-політичні потрясіння зумовили трансформування світосприйняття А. І. Савенка, його поглядів на процеси, що відбувалися в Російській імперії. Однак усе це було пізніше.

На час приїзду до Чернігова 29-річний А. І. Савенко був, за висловом А. Іванова, “провінційним інтелектуалом-публіцистом, але знаним як талановитий журналіст” [1]. Він вів постійну рубрику “Думы и настроения” у газеті “Киевлянин”, де публікував матеріали про політичне та економічне життя країни, нариси з історії рідного краю, що згодом виходили окремими брошурами. Пізніше Ірина Савенко так згадувала про батька: “Он, видимо, все время... тянулся к изучению местности, городов и сел, лежащих по Днепру и Десне...” [5, с. 23]. Підсумком такого інтересу стало видання у 1902 р. “Путеводителя по Днепру и Десне от Киева до Екатеринослава и Чернигова” [1].

Беручи до уваги вищевказане і пам'ятаючи про рівень суб'єктивності суджень автора нотаток, а отже, міру їхньої репрезентативності, спробуємо дати відповіді на визначені нами запитання. Передусім, з'ясуємо чим можна було зацікавити людину Чернігова у часи дозвілля. У світлі побаченого А. І. Савенком вимальовуються такі перспективи використання вільного часу: ознайомлення з культовими пам'ятками, колекціями музеїв (історичного та українських старожитностей), прогулянки в садово-паркових зонах – важливих атрибутах урбаністичності міського простору. Крім цього, можна було відвідати театр або почитати місцеву періодику.

У розуміння А. І. Савенка найбільшою цінністю губернського міста, свідченням його неповторності були пам'ятки храмової архітектури. Використовуючи їхню історію й візуальні образи, відкривалася можливість позиціонувати Чернігів як одне з унікальних міст Російської імперії. “... от XI – XIII веков, – занотував А. І. Савенко, – в древнем городе уцелело... 5 храмов, так что по количеству архитектурных памятников византийского периода церковностроительства в России, т.е. периода, предшествовавшего нашествию татар, Чернигов среди древне-русских городов занимает второе место, уступая в этом отношении одному только Киеву” [4, с. 24, 25].

Культурно-духовним символом, візитною карткою Чернігова в означений час був кафедральний Спасо-Преображенський собор. Як зауважив автор нотаток, він “командует над всем городом, бросаясь в глаза красотой своей византийской архитектуры и позолотой глав” [4, с. 18]. Унікальність архітектурного ансамблю зумовлювалася тим фактом, що його будівництво розпочалося у 1031 р. з ініціативи князя Мстислава Володимировича. Тобто, за часовими рамками він випереджав собори Св. Софії у Києві (1036 р.) і Новгороді (1045 р.). На початок ХХ ст. споруда зберегла давньовізантійську архітектуру, а отже, на думку А. І. Савенка, була єдиною пам'яткою такого типу в Росії. Поблизу Спаського храму розташовувався Борисоглібський собор, збудований також у візантійському стилі упродовж 1090 – 1123 рр. за князювання Давида Святославича. Навпроти від Спаського і Борисоглібського храмів височіла Катерининська церква, діюча з 1715 р. [4, с. 18, 21, 28].

В іншому районі Чернігова знаходилися ще три зразки церковної архітектури – Єлецький Успенський монастир, Іллінська церква та Троїцький собор. Перші два датувалися дотатарською добою: соборна Успенська церква Єлецького монастиря була закладена князем Святославом Ярославичем у 1060 р., поява Іллінської церкви зумовлена тимчасовим перебуванням у Чернігові преподобного Антонія Печерського. У 1069 р. на його честь чернігівський князь Святослав Ярославич наказав спорудити кам'яну церкву в ім'я пророка Іллі. Будівництво третьої пам'ятки – Троїцького монастиря, – де на початок ХХ ст. перебували чернігівські єпархіальні єпископи, зініціювали архієпископи Лазар Баранович і Феодосій Углицький за фінансової підтримки гетьмана Мазепи [4, с. 22, 23].

Культові споруди Чернігова були розташовані компактно, що створювало зручності і для бажаючих ознайомитися з архітектурними ансамблями, і для паломників. По суті, у нотатках А. І. Савенка визначено маршрут прогулянки: “в одной ограде с Преображенским собором, в нескольких саженях от него, находится Борисоглебский собор... [4, с. 20]; от площади и

бульваров, простираючихся перед соборами, веде на юго-запад скромная Елецкая улица, упирающаяся в колокольню древняго Елецкаго Успенскаго монастыря... [4, с. 21]; по прямой дороге от Елецкаго монастыря, верстах в двух от него... красуется Троицкий монастырь..., подле Троицкаго монастыря, на склоне горы... приютилась древняя Ильинская церковь, с пещерами св. Антония” [4, с. 23].

Віддалено від названих пам'яток, але в центрі міста, на Базарній площі, знаходилася П'ятницька церква. На той час було відомо, що вона також збудована в дотатарський період, але, вочевидь, не викликала інтересу в А. І. Савенка. Він пояснив це тим, що храм "... много претерпел и ныне совсем утерял свой древний вид. Только три алтарных абсида сохранили свою яркую византийскую типичность” [4, с. 24].

Таке висловлювання свідчить, що потенційних відвідувачів міста приваблювала можливість побачити зразки саме візантійського архітектурного стилю. Однак, згідно із записами журналіста, це ускладнювалося через занедбаний вигляд пам'яток і реставраційні роботи, в результаті яких храми осучаснили. Зокрема, читаємо: “Елецкий монастырь... имеет скромный и даже бедный вид” [4, с. 22]; від перебудови 1792 – 1799 і 1891 рр. Спаський собор “пострадал более, чем от татарскаго нашествия”. А. І. Савенко пояснив, що під час першої реставрації добудували для симетрії другу башту та конусоподібні високі дахи, замість типових візантійських, у наслідок чого Собор став схожим на адміралтейський шпиль у Петербурзі. За час другої реставрації дахи п'яти глав храму “были несколько придавлены, а у основания конусообразных крыш двух башен поставлены не к селу, ни городу русские кокошники” [4, с. 20].

Для А. І. Савенка, як і для більшості людей, виховання яких базувалося на цінностях традиційного суспільства, головне місце у мандрівці відводилося святині й візуальна картинка мала радувати, а не викликати смуток. Утім, автор робить висновок, що чернігівські храми не втратили свого значення як духовні обереги. Для поклоніння їм постійно приїздили паломники, які не акцентували уваги на зовнішньому вигляді пам'яток чи внутрішньому оздобленні. Особливою популярністю користувався Спаський собор, де знаходилися мощі святителя Феодосія Углицького. Хоча “несмотря на обилие паломников, – писал А. І. Савенко, – храм внутри отличался бедностью” [4, с. 20].

Культові ансамблі зацікавлювали й представників наукового світу. У нотатках згадано про факти дослідження Єлецького монастиря проф. А. В. Праховим, завдяки якому реставровано внутрішнє декорування (давні фрески), та П'ятницької церкви проф. Лашкарьовим. Останній за дорученням комітету XI археологічного з'їзду дослідив кладку храмової споруди, що дозволило визначити час її побудови – дотатарська доба.

Цікавим об'єктом культурного простору Чернігова був печерний комплекс, появою якого завдячують Св. Антонію. Однак у нотатках не знаходимо про нього докладної інформації. А. І. Савенко лише занотував, що тип печер аналогічний київським.

Іншою можливістю організувати дозвілля у Чернігові могло бути ознайомлення з музейними колекціями. Реліквії знаходилися у двох музеях – історичному та українських старожитностей. Історичний музей був дітищем Чернігівської губернської вченої архівної комісії, очолюваної на той час директором чоловічої гімназії Є. М. Зеленецьким. Завідувачем музею працював П. М. Добровольський, якого київський журналіст охарактеризував як “горячаго любителя родной старины, который много сделал для изучения и собирания древностей этого города” [4, с. 29].

Музей знаходився у центрі Чернігова, у міському приміщенні. Хоча А. І. Савенко назвав його історичним, але додав: “содержание его шире названия” [4, с. 30]. У ньому експонувалися також археологічні та етнографічні знахідки, щоправда, не були вироблені критерії відбору речей. Колекціонувалося все, без огляду на епоху чи етнічну приналежність. Домінував єдиний принцип – ареал знаходження експоната окреслювався виключно теренами Чернігівської губернії. Чисельність реліквій, вважав А. І. Савенко, була невеликою, але “симпатичная программа и направление музея обещают ему хорошее будущее” [4, с. 31].

Ширший потенціал у плані задоволення запитів духовного світу мешканців Чернігова та його гостей мав музей українських старожитностей. Він постав на основі перевезеної з Києва унікальної колекції В. В. Гарновського, на “собрание которой... было затрачено очень много средств, времени и труда” [4, с. 31]. Меценат заповів її Чернігівському губернському земству для формування музею, однак, земці, як видно з нотаток А. І. Савенка, не усвідомлювали значимості отриманих старожитностей. Спочатку запланували розмістити музей у центрі міста, у “Мазепиному” будинку. Зручність місцезнаходження гарантувала б вплив відвідувачів. Але

потім для музею виділили садибу за Черніговом, поблизу с. Бобровиці. Приміщення виявилось затісним, внаслідок чого експонати без опису й класифікації звалили у двох кімнатах і маленькому коридорчику. “Получился не музей, а какой-то склад вещей”, – зробив висновок А. І. Савенко [4, с. 32]. За таких обставин він не виконував свого функціонального призначення. “Музей до сих пор не открыт для публики”, – читаємо в нотатках [4, с. 32].

Завідувач музею А. П. Шелухін неодноразово підкреслив у розмові з журналістом, що місце колекцій не в Чернігові, а в Києві [4, с. 33]. Дане висловлювання може свідчити про те, що, з одного боку, А. П. Шелухін знаючи про неможливість у найближчий час упорядкувати музей, а отже, неминуче псування експонатів, вважав за доцільне повернути їх до Київського музею старожитностей і мистецтва, де вони попередньо й були. З іншого – у його словах, ймовірно, завуальована думка, що для більшості пересічних мешканців Чернігова музей не ідентифікувався як об’єкт для проведення вільного часу з метою інтелектуального збагачення, культивування патріотичних почуттів чи інших потреб культурно-духовної сфери.

Натомість жителі Чернігова та його гості полюбили відпочивати у міському саду і на “Валу”. “Вал”, – писав А. І. Савенко, – это крайний и обрывистый выступ к Десне плоской возвышенности центральной и древнейшей части города” [4, с. 25]. “В настоящее время “Вал” – любимейшее место для прогулок отдыхающих черниговцев. Действительно, отсюда открывается недурной вид на Десну и Задесенье” [4, с. 26]. У часи дозвілля городяни також могли побувати у парку, для якого була відведена частина “Валу”, та у “громадном”, за оцінкою журналіста, міському парку за р. Стрижень. “Это единственное место, где обыватель мог бы подышать хорошим воздухом”. Однак, подальші записи А. І. Савенка свідчать, що відпочиваючі не отримали б особливого задоволення від зеленого оазису. “... этот парк находится в ужасающем состоянии: местами он непроходим. В казенных лесничествах лес содержится гораздо лучше, чем этот парк” [4, с. 15]. Садово-паркові зони “совершенно в диком состоянии”. З почуттям гордості журналіст додав: “Киев состоянием своей Владимирской горки... может гордиться” [4, с. 26].

Значимим компонентом організації дозвілля городян був театр. Але у баченні А. І. Савенка, у Чернігові неможливо відчувати духовної насолоди від спектаклів. Місто мало театр, проте, за словами журналіста, це дерев’яний хлів із примітивними декораціями. У ньому відбувалися спектаклі, які, зазвичай, ставили приїжджі трупи. “В настоящее время там подвизается товарищество оперных артистов, под управлением г. Белоглазова”, – зауважив автор нотаток [4, с. 16]. У цих рядках віддзеркалюється тогочасний суспільний стереотип: протиставлення “столичного” інтелектуального театру “провінційному” розважальному театру. А. І. Савенко зник до столичних спектаклів, що вирізнялися вишуканим репертуаром й оригінальністю режисерської задумки.

Так само зверхньо київський журналіст охарактеризував і матеріали, пропоновані місцевою газетою. У Чернігові друкувалися “Губернские ведомости”, але, на його думку, “удовлетворит эта газета едва-ли может даже самого невзыскательного читателя” [4, с. 14]. Висновок поспішний, хоча, дійсно, лише з 1906 – 1907 рр. можна говорити про формування комунікативного поля у містах Російської імперії, а отже, розмаїття періодичних видань.

Натомість А. І. Савенко з особливим пієтетом написав про періодичні видання Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Вони мали назву “Труды” й містили наукові доповіді, розвідки, реферати з історії рідного краю, на читання яких й можна було використати вільний час. Журналіст, зокрема, відзначив випуск, який включав статті П. М. Добровольського: “Архив Черниговскаго кафедрального собора”, “Юрьева Божница” та інші [4, с. 30]. До речі, оцінюючи результати діяльності архівної комісії, А. І. Савенко наголосив на схвальному ставленні до її напрацювань місцевої громади. Водночас, він продемонстрував свою позицію щодо тієї частини інтелігенції Чернігова, яка відстоювала національну ідентичність. “Дело пошло-бы, без сомнения, гораздо лучше, – написал він, – если-бы не несчастная узкая национальная партийность и даже нетерпимость тех представителей местной интеллигенции, которые ничего, кроме “казацкой шаблюки и запорожских штанив”, не признают” [4, с. 30].

Через призму побаченого київським журналістом стає зрозуміло, у Чернігові початку ХХ ст. були можливості не лише для задоволення культурно-духовних потреб городян, організації їхнього дозвілля, але й перспективи зацікавлення подорожуючих унікальними пам’ятками часів Київської Русі, музейними колекціями, напрацюваннями Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Попри це існувала низка проблем, що стримували повноцінне використання потенціалу культурного простору міста. А. І. Савенко покладав провину за такий стан речей на представників самоврядних інституцій влади, які не звертали уваги на культурно-духовну царину. “Деятельность

городского управления... – вказувалося, – отличается узко-утилитарным направлением” [4, с. 14]. “Почти все, что сделано хорошаго в Чернигове, – переконаний журналист, – сделано губернской администрацией или под сильным давлением ея, благо Чернигов имел таких энергичных губернаторов, как покойный Анастасьев и недавно оставивший Чернигов г. Андреевский” [4, с. 15]. На підтвердження своєї думки зазначив, що згідно з розпорядженням губернатора Є. К. Андрієвського на “Валу” встановили кілька чавунних гармат, можливо періоду війни з Карлом XII. Хоча, як вважав П. М. Добровольський, про ті трофеї можна впевнено сказати тільки одне: “это – пушки” [4, с. 27].

Спіраючись на власні враження від подорожі до губерньського міста, А. І. Савенко зробив однозначний і категоричний висновок: “Современный Чернигов представляет полную противоположность его блестящему прошлому... Ныне Чернигов – скромный и захудалый город, много уступающий таким средней величины губерньским городам, как Полтава и Житомир” [4, с. 13]. Непривабливість візуального образу “столиці Сіверської землі” журналіст аргументував, базуючись на кількох позиціях. По-перше, незважаючи на статус центра губернії, чисельність його населення (27 тис. душ за переписом 1897 р.) менша, ніж у повітовому Ніжині (32 тис. душ). По-друге, низький рівень розвитку промисловості й торгівлі: “ни развитием промышленности, ни оживленной торговлей город не отличается” [4, с. 15]. По-третє, що найбільше обурило А. І. Савенка, низький рівень комунальної інфраструктури. “Улицы Чернигова не блещут ни красотой, ни благоустройством. Мостовых очень мало, и потому пыль – ужасающая” [4, с. 13]. Місто освітлювалося електричними ліхтарями, але, як зазначено у нотатках, вони віддалені один від одного, тому слугують не пристроями для освітлення, а радше маяками-дороговказами. І, по-четверте, Чернігів не мав розгалуженої мережі магістральних сполучень. Влітку ситуація краща, писав А. І. Савенко. Між Черніговом і Києвом функціонує пароплавне сполучення по Десні: “... удобно и к тому же очень дешево” [4, с. 16]. Два пароплави “Чикаго” і “Пронин” перевозять пасажирів і вантажі до Макошина (станція Любаво-Роменської залізниці, розташована за 115 верст від Чернігова). Зимом ж сполучення значно ускладнюється. Московсько-Київсько-Воронезька залізниця проклала від станції Крути до Чернігова 75-верстну вузькоколійну гілку, але потяги не доїжджають безпосередньо до міста. Залізнична станція знаходиться за Десною, відтак губерньський центр віддалений від магістральної лінії на 4 – 5 верст [4, с. 16].

“В общем, – підсумував журналіст, – получается очень знакомая картина, картина средней величины уездного города”. “... обыватель чувствует себя в глуши провинции, и потому считает долгом пить и играть в карты” [4, с. 14, 15]. З такими твердженнями автора важко погодитися, але дискусія не входить у рамки нашого дослідження. Вважаємо за доцільне лише зауважити, що в оцінках А. І. Савенка, окрім його внутрішнього світу, віддзеркалені й стереотипи суспільного контексту. Місто, після перебування у якому не залишилося яскравих вражень, у якому з настанням сутінок життя на вулицях ніби завмирало (не горіли вогні, не чулася музика), здавалося більш відсталим, провінційним, ніж було насправді. Крім цього, київський журналіст побачив “обличья” Чернігова таким “сірим” і “непривабливим” через очевидний контраст між зовнішнім виглядом Чернігова і Києва чи інших великих міст, де він побував. Підсвідомий негатив посилила візуальна картина культових пам’яток. Їх занедбаний стан, осучаснення реставраціями не могли не роздратувати людину, для якої зразки давньоруського зодчества були довершеними. Вони не потребували архітектурної модернізації, від нащадків вимагалось одне – бережне ставлення до спадщини, отриманої від попередніх поколінь.

Дослідники, які в перспективі використовуватимуть інформацію з даного еґо-джерела, повинні зробити похибку на суб’єктивний фактор, життєвий досвід А. І. Савенка, який з висоти набутих вражень, робив оцінки, часом різки стосовно Чернігова, хоча, безумовно, й доля істини їм притаманна.

Джерела та література

1. Иванов А. А. И. Савенко: метаморфозы русского националиста. [Електронний ресурс. Режим доступу: http://ruskline.ru/analitika/2011/01/26/a_i_savenko_metamorfozy_russkogo_nacionalista].
2. Коляструк О. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності /О. Коляструк // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 145 – 153.
3. Савенко Анатолий Иванович. Биографический указатель. [Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.hrono.ru/biograf/bio_s/savchenko_ai.php].
4. Савенко А. Столица Северской земли. Из поездки в Чернигов /А. Савенко. – К., 1903. – 33 с.
5. Савенко И. Наяву – не во сне: Роман-воспоминание. [Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/auth_pages0454.html?Key=22586&page=22].

6. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності). [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/history/data/development/udod.html>].
7. Ямбаев М. Русский консул Григорий Щербина и Старая Сербия. [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.srpska.ru/article.php?nid=6827>].